

УДК 72:03(093.2)(477-25)+930.253(477-25)

О.Г. МОКРОУСОВА

**Джерельна база з історії київських архітектурних конкурсів XIX – початку XX століття.
Документи Державного архіву м. Києва**

Стаття присвячена аналізу джерел, які висвітлюють архітектурні конкурси Києва XIX – початку XX ст. Основну увагу приділено документам Київського міського архіву. Це матеріали про проектування та будівництво університету св. Володимира, Київського політехнічного інституту, Троїцько-Либідської церкви, 2-го Комерційного училища, Київського художньо-промислового музею, публічної бібліотеки. В основу роботи покладені архівні та бібліографічні дослідження. В науковий обіг вводяться нові факти та документи, що раніше не друкувалися.

Ключові слова: архітектурний конкурс, архітектурна діяльність, забудова Києва XIX – початку XX ст. Державний архів м. Києва.

Питання конкурсного будівництва є сьогодні актуальним, враховуючи масштабність змін у Києві в останні десятиліття. Але тема конкурсів у архітектурі виявляється надзвичайно цікавою і як приклад архітектурно-естетичної філософії певного часу. Вона дає змогу реконструювати деякі характерні риси суспільства тієї епохи, виявити особливості архітектурної та будівельної практик доби економічного піднесення.

У Києві за 80 років (з 1830-х до кінця 1910-х років) було проведено близько 40 конкурсів. Назвемо найбільш відомі з них: університет св. Володимира, політехнічний інститут, музей старожитностей та мистецтв, оперний театр, Київська контора державного банку, училище імені М. Терещенка, публічна бібліотека, Бессарабський критий ринок, будинок Губернського земства, контрактний будинок, особняк А. Вюрглера на Липках, вокзал (три останні не зведені). Серед київських монументів це значні дореволюційні пам'ятники – князю Володимирі, княгині Ользі, прем'єр-міністру П. Столипіну, імператорам Миколі I та Олександрі II, Т. Шевченку (останній нереалізований). Не всі конкурси завершилися будівництвом запроєктованих об'єктів і не все зі створеного дійшло до нас. Але всі збережені будівлі є пам'ятками архітектури та містобудування, історії, в т.ч. національного значення, і відіграють визначну роль у формуванні історичного середовища.

Більшість робіт з історії архітектури та пам'яток Києва, починаючи з літератури XIX ст. і закінчуючи сучасними дослідженнями стосується або окремих видів пам'яток – житлової, культурної, цивільної архітектури тощо, або навіть лише окремих об'єктів. Проаналізувавши великий обсяг наукової та науково-популярної літератури про Київ XIX – початку XX ст. можемо кон-

статувати, що окремих досліджень конкурсного проектування як засобу архітектурної діяльності в цілому, так і створення окремих об'єктів, що репрезентують цей тип проектування, дуже мало [1]. Отже, для загального аналізу проблеми, крім архівних джерел і сучасних досліджуваному періоду публікацій, у даному дослідженні використана наукова література радянського періоду, а також видана останнім часом у Російській Федерації, де з'явилося кілька монографій, що стосуються вивчення конкурсного проектування.

Найважливіше джерело з історії конкурсної справи в Російській імперії – спеціалізована преса, засновником і видавцем якої було Санкт-Петербурзьке товариство архітекторів. Це журнали «Строитель» та «Зодчий» з додатком «Неделя строителя». В них друкувалися оголошення на змагання, аналіз проектів, імена переможців. Але що найважливіше – публікувалися самі проекти. Зокрема, проекти до київських конкурсів, організація яких була доручена саме столичному Товариству (політехнічний інститут, костел св. Миколая, оперний театр, контрактний будинок, вокзал, особняк Вюрглера тощо). Окремі журнали, що видавалися в Києві – «Мистецтво. Графіка. Художня промисловість», «Архітектура та художній друк» тощо привертати до цієї теми значно меншу увагу. Найбільш повна інформація міститься у київських періодичних виданнях – щоденних газетах «Киевлянин», «Киевская мысль», «Киевский телеграф», тощо.

Особливістю джерельної бази, що використана в науковому пошуку, є наявність досліджень, які не були опубліковані ані в наукових, ані в популярних виданнях. Це, переважно, історико-архітектурні довідки щодо пам'яток, що готувалися в 1970–2000-х роках висококваліфікованими істориками та мистецтвознавцями (М. Кадомська, М. Крощенко, Н. Шепітько, А. Шамраєва, Л. Рилкова). Машинопис зберігаються у фондах науково-технічної документації тих установ, де ці роботи виконувалися (інститути «Укрпроектреставрація», «НДПроектреконструкція», Київський науково-методичний центр по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій, Науково-дослідний інститут пам'яток охоронних досліджень, Головне управління архітектури Києва (Головкивархітектура) тощо.) Ці тексти, як правило, базуються на ретельному вивченні джерел, і мають не меншу наукову цінність, ніж опубліковані роботи.

Аналіз конкурсного проектування та його впливу на формування пам'яток охоронного фонду Києва неможливий без вивчення базової літератури з історії забудови та архітектури Києва в цілому. Її починають змальовувати ще в історичній і краєзнавчій літературі середини XIX – початку XX ст. (М. Закревський, М. Захарченко, М. Іконніков, М. Сементовський,

Ф. Ернст, К. Шероцький). Описи важливих для Києва архітектурних об'єктів, у т.ч. і споруджених завдяки конкурсам, подані у багатьох путівниках по Києву кінця XIX – початку XX ст. (В. Бублика, М. Сементовського, К. Шероцького, С. Богуславського, С. Ящевського, М. Тарановського, М. Стельмашенка, З. Шамуріної тощо). Частота згадування у цих джерелах і ступінь деталізації описів свідчить про те значення, яке мав той чи інший об'єкт у сприйнятті сучасників. Отже, такий ретроспективний погляд також є важливим для аналізу історичного та містобудівного контексту, в якому відбувалися події архітектурних конкурсів. Зауважимо, що київська архітектура кінця XIX – початку XX ст. знаходилися у сфері інтересів лише деяких мистецтвознавців і києвознавців початку XX ст. – Г. Лукомського, С. Кузьміна, К. Шероцького, В. Кричевського, але ці особи ставилися до неї й до тодішніх місцевих митців досить критично. Конкурси ж як вид архітектурної діяльності взагалі залишалися поза увагою науковців, майже не висловлювали публічно свого ставлення до змагань і самі київські архітектори (на відміну від колег з Санкт-Петербурзького та Московського архітектурних товариств, які мали свої професійні видання).

Серед оригінальних бібліографічних джерел назвемо окремі книжки та брошури, присвячені історії будівель, зведених за конкурсними проектами – Київської контори державного банку, Київського художньо-промислового музею, Київського політехнічного інституту, будинку Київського губернського земства, Контрактового будинку на Подолі.

Враховуючи недостатнє висвітлення питань конкурсного проектування та будівництва у бібліографічних джерелах, дане дослідження базується на великій кількості архівних джерел, значна частина з яких уперше вводиться до наукового обігу. Слід зауважити, що інформація щодо об'єктів конкурсного проектування представлена з різною повнотою. І ступінь відображеності у джерелах не завжди залежить від рівня проведеного конкурсу, чи від ролі самого об'єкту в забудові Києва. Далеко не на всі будівлі збереглися конкурсні проекти (зокрема, щодо університету св. Володимира маємо лише зображення реалізованого варіанту Беретті, не збереглися варіанти пам'ятників Петру Столипіну, імператорам Олександрю II та Миколі I, немає конкурсних проектів Бессарабського ринку, банку на вул. Інститутській, 9). Натомість, існують в широкому обсязі проекти тих об'єктів, які або не були збудовані (особняк Вюрглера, комерційне училище на вул. Володимирській, 96, новий контрактовий будинок на Подолі, дореволюційний залізничний вокзал), або не збереглися (Троїцько-Либідська церква на вул. Великій Васильківській). Тож не завжди маємо можливість порівняти реалізовані варіанти з нездійсненими, і оцінити результативність конкурсу. З іншого боку, наше теперіш-

не сприйняття архітектури інколи відрізняється від поглядів сучасників, тому наше ставлення до проектів не завжди може слугувати критерієм вдало чи невдало проведеного конкурсу. Таким критерієм, ймовірно, може слугувати лише багаторічне функціонування тієї чи іншої будівлі та її нинішній статус пам'ятки архітектури та містобудування.

Архівні документи висвітлюють конкурси з різною повнотою – від наявності багатьох архівних справ в кількох архівах до повної відсутності матеріалів. Вони розпорошені різними установами – у Державному архіві м. Києва (ДАМК), Державному архіві Київської області (ДАКО), Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДАК України), Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва (ЦДАМЛМ), Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ), у фондах музеїв, зокрема Національного художнього музею України, музеї Київського політехнічного інституту, а також у приватних зібраннях. Самі ж конкурсні проекти в архівах майже відсутні. Більшість графічних матеріалів надрукована у згаданих столичних журналах. Деякі креслення вдалося виявити в ДАКО, ЦДАК України, ЦДАМЛМ, Державній архітектурно-будівельній бібліотеці ім. В. Заболотного.

Здається, найбільш повно архітектура Києва представлена у матеріалах Державного архіву м. Києва. Але на відміну від житлової забудови, основна інформація, про яку дійсно зберігається саме у фондах ДАМК, архітектурні конкурси в них майже не відображені. Незважаючи, наприклад, на наявність величезних фондів університету св. Володимира (ф. 16, 241), етап власне проектування в документах змальований украй фрагментарно. Тим ціннішою стає інформація, яку вдалося розшукати якраз у міському архіві. Серед архівних документів, що стосуються означеної теми, це справи фонду будівельного (ф. 163, оп. 41) та господарчого (ф. 163, оп. 7) відділень Київської міської управи, протоколи Київської міської думи (ф. 163, оп. 8), фонди тих закладів, що замовляли проектування (Троїцько-Либідської церкви (ф. 311), 2-го Комерційного училища (ф. 183), Київського художньо-промислового музею (ф. 304), Київського політехнічного інституту (ф. 18) тощо. Не охоплюючи всі фонди і справи, що стосуються обраної теми, зупинимося на деяких прикладах.

У 1894 р. відбувся конкурс на проектування будівлі для Київського товариства взаємного кредиту, яке орендувало садибу на розі вул. Хрещатик і Думської площі. Дуже коротку інформацію про цей закритий конкурс знаходимо в київських газетах. Її доповнює справа з окремого фонду цього Товариства (ф. 143) [2].

У 1898 р. був проведений іменний конкурс на проектування Київського політехнічного інституту, у якому взяли участь 7 петербурзьких і 1 київський архітектор. Переміг проект відомого столичного митця І. Кітнера (девіз «Prestissim»), який, окрім інших переваг, передбачав найшвидші темпи будівництва. Проекти та їхній аналіз були надруковані на шпальтах «Зодчого», а в міському архіві збереглася справа з пояснювальною запискою архітектора до свого проекту [3]. Важливу інформацію вдалося виокремити з протоколів засідань комісії зі спорудження КПП [4] та з листування цієї комісії [5]. Архівна справа фонду політехнічного інституту розкриває й безпрецедентний для Києва багаторічний судовий процес між дирекцією інституту та архітектором, який І. Кітнер виграв [6].

У 1903 р. відбувся конкурс на розробку проекту училища ім. М. Терещенка (вул. Ярославів Вал, 40). Через вдале планування переміг варіант П. Альошина, тоді ще студента. Друге місце посів київський архітектор П. Голландський. Його фасад виявився більш вдалим. Окрім того, він був досвідченим будівельником і саме йому міська управа доручила розробити технічний проект, кошторис і вести будівельний нагляд. У кількох справах будівельного відділення Київської міської управи про зведення училища, власне змагання не розглядається, але трапляється важлива інформація, що розкриває особливості реалізації конкурсних проектів [7]. Справа господарчого відділення Управи дає найповнішу інформацію щодо вибору ділянки проектування [8]. Це було не менш важливою передумовою змагання, ніж отримання гідного проекту. Аналогічна архівна справа розкриває процес отримання садиби Товариством старожитностей та мистецтв [9], яке побудувало за результатами проведення відкритого архітектурного конкурсу Художньо-промислового музею (вул. М. Грушевського, 6). Основні матеріали про це знаходимо в інших архівах, зокрема, в ДАКО, ЦДМЛМ, фондах Національного художнього музею України. Окремий фонд Київського художньо-промислового музею, що зберігається в ДАМК (ф. 304), містить протоколи засідань комітету музею [10]. Проте, питань конкурсу вони не торкаються – документи відносяться до більш пізнього часу. А от матеріали 1910-х років щодо конкурсів на створення в Києві пам'ятників імператору Олександрю II, прем'єр-міністру Петру Столипіну та Тарасові Шевченку відклалися саме у цих протоколах.

У 1909 р. Київська міська дума провела конкурс на проектування міської публічної бібліотеки (вул. М. Грушевського, 1). В результаті розгляду 37 проектів переміг варіант архітектора М. Шехоніна. Друге місце посіла робота П. Альошина. Але будівництво здійснили за проектом З. Клаве, який жодної винагороди чи хоча б відзнаки журі не отримав. У ДАМК збереглася окрема справа будівельного відділення міської управи, присвячена цьому конкурсу –

«Дело об организации и проведении конкурса на составление проекта здания публичной библиотеки» [11]. Документи досить повно висвітлюють змагання: є програма конкурсу, пояснювальні записки деяких архітекторів до проектів, листи архітекторів, протоколи засідань будівельної комісії, перелік поданих проектів тощо. Графічні матеріали у справі відсутні – вони виявлені в інших джерелах, зокрема, в журналі «Зодчий» та родинному архіві В.Е. Альошина.

Архівна справа цього ж фонду ДАМК висвітлює історію маловідомого конкурсу 1908 р. на проектування кам'яних сходів від Володимирського узвозу до колони Магдебурзького права [12]. Першу премію отримав проєкт під девізом «Три концентричних кола», який представило Київське будівельне бюро архітекторів і інженерів під керівництвом архітектора-художника В.В. Ейснера. Проте, реалізації завадила не відсутність коштів, як це часто бувало, та не політичні події, а судова тяжба щодо авторського права й отримання грошової винагороди. В результаті сходи почали будувати лише в 1913 р. за післяконкурсним проєктом архітектора М. Бобрусова.

Найбільш повно справи Київського міського архіву розкривають абсолютного невідомо конкурсну подію – проектування будинку 2-го Комерційного училища. Ще починаючи займатися вивченням архітектурних конкурсів, автор даної публікації знайшов у ДАКО справу з великою кількістю проектів [13]. Але лише архівні документи окремого фонду цього училища дозволили простежити та докладно проаналізувати ці проєкти, прив'язати їх до конкретних подій і до конкретного місця на київській мапі [14]. В жодній із архівних справ не вказана точна адреса обраної для училища ділянки. Йдеться лише про садибу Б. Міллера. Аналіз усіх наявних документів та адресних і довідкових книг «Весь Киев» дозволив припустити, що будівництво училища планувалося на вул. Володимирська, 96. У 1915 р. керівництво училища вирішило провести закритий конкурс на кращий проєкт будівлі й запросило провідних архітекторів – як київських, так і з інших міст: Е. Братмана, П. Голландського, академіка архітектури з Санкт-Петербурга Е. Вірріха й одесита А. Мінкуса, чий проєкт урешті й переміг. У архівній справі також відклалися рідкісні для київської архівної практики документи. Це – листування архітекторів із керівництвом училища. Воно є доволі рідкісним для Києва джерелом, що висвітлює співпрацю митців і замовників будівництва [15].

Підсумовуючи, підкреслимо, що хоча питання архітектурних конкурсів широко не освітлені в матеріалах ДАМК, а наявні документи містять швидше допоміжну інформацію, історію окремих об'єктів конкурсного проектування не можливо повністю дослідити без матеріалів міського архіву. Його документи є важливою частиною джерельної бази з історії київських архітектурних змагань та тих об'єктів культурної спадщини, що з'явилися в результаті конкурсної діяльності.

Джерела та література

1. Про конкурси в Києві див.: *Мокроусова О.Г.* Конкурсний етюд // Киевский альбом. Исторический альманах. – К., 2002. – Вип. 2. – С. 32–38; *Вона ж.* Публичное состязание художественных сил // Теория та історія архітектури і містобудування / НДІПІАМ. – К., 2005. – Вип. 6. – С. 78–79; *Вона ж.* Нереалізоване і неатрибутоване монументально-декоративне мистецтво в архітектурі Києва XIX – початку XX ст. // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип. 17. – К., 2010. – С. 50–70; *Вона ж.* Павло Альошин – учасник архітектурних конкурсів // Київська старовина. – К., 2010. – № 6. – С. 136–160; *Вона ж.* Стилiстика модерну у київських архітектурних конкурсах поч. XX ст. // Українське мистецтвознавство. Матеріали. Дослідження. Рецензії. – К., 2010. – Вип. 10. – С. 77–103; *Вона ж.* Нездійснена мрія: до історії пам'ятника Т. Шевченку в Києві // Пам'ятки України. – К., 2012. – № 7. – С. 48–77; *Вона ж.* Станція швидкої медичної допомоги по вул. Рейтарській, 22 – видатна пам'ятка архітектури. До історії невідомого конкурсу // Праці науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Вип. 6. – К., 2010. – С. 42–62.
2. Державний архів м. Києва (далі – ДАМК), ф. 143, оп. 3, спр. 18.
3. ДАМК, ф. 18, оп. 1, спр. 8.
4. Там само, спр. 2.
5. Там само, спр. 3.
6. Там само, спр. 382.
7. ДАМК, ф. 163, оп. 41, спр. 6082; оп. 58, спр. 327, спр. 336.
8. ДАМК, ф. 163, оп. 7, спр. 1640.
9. Там само, спр. 1436.
10. ДАМК, ф. 304, оп. 1, спр. 7, 12, 18, 26.
11. ДАМК, ф. 163, оп. 41, спр. 6194.
12. Там само, спр. 6166.
13. Державний архів Київської області, ф. 1542, оп. 1, спр. 587.
14. ДАМК, ф. 183, оп. 1, спр. 3413.
15. Там само, спр. 2955.

Мокроусова О.Г. Источниковая база по истории киевских архитектурных конкурсов XIX – начала XX вв. Документы Государственного архива г. Киева

Статья посвящена анализу источников, которые освещают архитектурные конкурсы Киева XIX – начала XX вв. Основное внимание уделено документам Киевского городского архива. Это материалы про проектирование и строительство университета св. Владимира, Киевского политехнического института, Троицко-Лыбедской церкви, 2-го Коммерческого училища, Киевского художественно-промышленного музея, Киевской публичной библиотеки. В основу работы положены архивные и библиографические исследования. В научное обращение вводятся новые факты и документы, которые раньше не печатались.

Ключевые слова: архитектурный конкурс, архитектурная деятельность, застройка Киева XIX – начала XX вв., Государственный архив г. Киева.

Mokrousov A.H. Source base on the history of Kyiv architectural competitions XIX – early XX century. Documents of the State Archive in Kyiv

The article is about analysis of documents reflecting the architecture contests of XIX – beginning XX century. Main attention is paid to documents reserved in the State Archive in Kyiv. These are the materials about projecting and building of St. Vladimir University, Kyiv Polytechnic Institute, Troitsko-Lybidyska Church, The second commercial college, Kyiv Art-Industrial Museum. In the base of the article there are the archive and bibliographic research. In the science circulation there are the new facts and paper which were not published before.

Key words: architecture contest, architecture career, Kyiv building XIX – beginning XX century, State Archive in Kyiv.

Подано до друку: 30.03.2013 р.